

PRÁVNÍ MONOGRAFIE

Svěřenské fondy

Institut
pro uchování a převody
rodinného majetku

BARBORA BEDNAŘÍKOVÁ

Wolters Kluwer
Česká republika

Vzor citace: BEDNAŘÍKOVÁ, B. *Svěřenské fondy. Institut pro uchování a převody rodinného majetku*. Praha: Wolters Kluwer ČR, 2012. 196 s.

Právní stav publikace je ke dni 31. 7. 2012.

Lektoroval JUDr. PhDr. Stanislav Balík

© JUDr. Barbora Bednaříková, 2012

ISBN 978-80-7357-938-8 (brož.)

ISBN 978-80-7357-939-5 (e-pub)

Obsah

Použité zkratky	VII
O autorece	VIII
Úvod	IX
Kapitola 1: Římský fideikomis pro uchování a převody majetku	1
1.1 Počátky fideikomisu v antickém Římě	1
1.2 Fideikomis v Corpus Iuris Civilis a porovnání s klasickým obdobím	11
1.3 Fideikomisární substituce a rodinný fideikomis v justiniánské úpravě	18
Kapitola 2: Vývoj svěřenství v českých zemích do roku 1918	23
2.1 Rodový majetek a svěřenství ve starém českém právu	23
2.2 Rodinný fideikomis v českých zemích	31
2.3 Úprava svěřenství po zavedení AGBG v roce 1811	55
Kapitola 3: Zrušení institutu svěřenství v Československu po roce 1918	72
3.1 Zrušení rodinných svěřenství zákonem č. 179/1924 Sb. a svěřenského náhradnictví zákonem č. 40/1964 Sb.	72
3.2 Příklady vývoje vybraných svěřenství po roce 1918	88
Kapitola 4: Anglosaský trust	101
4.1 Vznik anglosaského trustu	101
4.2 Anglosaský trust a kontinentální svěřenství	109
Kapitola 5: Svěřenský fond v novém občanském zákoníku	117
5.1 Úprava trustu v Civil Code of Quebec z roku 1994	117
5.2 Svěřenský fond v zákoně č. 89/2012 Sb.	122
5.2.1 K pododdílu 1: svěřenský fond a jeho vznik (§ 1448 až 1452)	123
5.2.2 K pododdílu 2: správa svěřenského fondu (§ 1453 až 1456)	136
5.2.3 K pododdílu 3: obmyšlený (§ 1457 až 1462)	140
5.2.4 K pododdílu 4: dohled nad správou svěřenského fondu (§ 1463 až 1467)	143

5.2.5	K pododdílu 5: změny svěřenského fondu (§ 1468 až 1470)	145
5.2.6	K pododdílu 6: zánik svěřenského fondu (§ 1471 až 1474)	147
5.3	Příklady užití svěřenského fondu a trustu pro uchování, správu a převody rodinného majetku	152
Závěr		170
Summary		172
Seznam použité literatury a pramenů		175
Věcný rejstřík		179

Použité zkratky

AGBG	zákon č. 946/1811 Sb. z. s., obecný zákoník občanský
CCQ	Civil Code of Quebec
n. o. z.	zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník
SC	senatusconsultum

O autorce

Barbora Bednaříková (* 1986) ukončila Západočeskou univerzitu v Plzni v roce 2010, doktorem práv se stala v roce 2011. Před praxí v advokátní kanceláři v Praze absolvovala zahraniční stáže u advokátní společnosti Pillsbury Winthrop Shaw Pittman LLP ve Washingtonu, D.C., a u španělské advokátní kanceláře specializující se na oblast nemovitostí a jejich správu. Zabývá se historií a fungováním angloamerických trustů a nyní se zaměřuje na svěřenské fondy a jejich možné využití v našich podmínkách.

Úvod

Dne 22. března 2012 vstoupil v platnost zákon č. 89/2012 Sb., nový občanský zákoník, který nabývá účinnosti dne 1. ledna 2014 a nahradí současně platný občanský zákoník z roku 1964 (zák. č. 40/1964 Sb.).

Přijatý nový občanský zákoník připravovala z pověření ministra spravedlnosti rekodifikační komise vedená prof. Dr. JUDr. Karlem Eliášem z Právnické fakulty ZČU v Plzni, která završila dlouholetou práci významných českých právníků na rekodifikaci civilního práva tak, aby odráželo nové společenské podmínky, které se v České republice vytvořily po roce 1989. Odborné ani laické veřejnosti jistě neušlo, že nový občanský zákoník zavádí i některé nové instituty, které současně platné právo nezná, a mezi ně patří i svěrenský fond a nová celková úprava správy cizího majetku.

Uzákoněná podoba svěrenského fondu a správy cizího majetku je sice v našich současných podmínkách nová, z hlediska dlouhodobého vývoje se však jedná spíše o staronový instrument, který je moderním ekvivalentem různých historických forem svěrenství.

Pod obecným pojmem svěrenství v této práci rozumíme takový vztah, kdy v principu jedna osoba svěří svůj určitý majetek druhé osobě ve prospěch osoby třetí. Tento obecný vztah byl v nejrůznějších podobách a formách používán už od doby původního římského institutu *fideikomis* (latinsky *fideicommissum* neboli „svěrenství“ od *fidei committo*, tedy „důvěře svěřuji“) v kontinentálním právu a institutu *trust* (anglicky *trust*, tedy „důvěra“, „svěřit“, „svěrenství“) v angloamerickém právním systému. Různé podoby svěrenství byly součástí právního uspořádání vztahů na území současné České republiky od středověku až do úplného zrušení *svěreneckého náhradnictví*, tedy fideikomisární substituce, současně platným občanským zákoníkem v roce 1964 a po celé dlouhé období byly hojně používány pro uchování, převody a správu rodinného majetku.

Obdobné formy svěrenství a zejména různé podoby anglosaského trustu jsou dlouhodobě naprosto běžné a velmi často používané ve většině států současného západního světa s právním systémem založeným na kontinentálním, resp. na angloamerickém právu, kde slouží klientům pro zajištění mezigeneračního přenosu majetku či uchování jeho celistvosti nebo jeho vyčlenění k určitým soukromým nebo veřejně prospěšným účelům.

Předkládané dílo podává systematický přehled vývoje různých podob svěrenství a jejich použití pro dlouhodobé uchování, správu a převody zejména

rodinných majetků a přináší výklad hlavních rysů přijaté úpravy správy cizího majetku a zejména svěrenských fondů v novém občanském zákoníku s ohledem na jejich možné využití v našich podmínkách poté, až vstoupí v účinnost.

Zpočátku shrneme podmínky a okolnosti vzniku původní podoby fideikomisů v antickém Římě, jehož latinský název již sám napovídá, že šlo o nástroj, kterým zůstavitel vybrané osobě svěřil určitý majetek ve prospěch třetí osoby, které má tento svěřený majetek po splnění určitých podmínek nebo v určitém čase vydat. Poté navážeme popisem vývoje tohoto institutu v klasickém období a přejdeme ke změnám, kterými fideikomisy prošel za císaře Justiniana, a možnostem jeho využití pro uchování a převody rodinného majetku v podobě, která přetrvala až do začátku novověku.

Dále budeme věnovat pozornost vzniku a vývoji svěrenství v Českém království a zejména pak jeho nejvíce rozšířené podobě rodinného svěrenství. Shrňme charakteristiku rodinného fideikomisů španělského typu v období jeho recepce v českých zemích po třicetileté válce a seznámíme se s jeho vývojem v kontinentálním právním systému v dalším období. Soustředíme se zejména na úpravu rodinného fideikomisů a fideikomisární substituce v obecném občanském zákoníku z roku 1811 a v dalších úpravách v průběhu trvání monarchie a přiblížíme si použití tohoto institutu pro uchování rodinného majetku na několika konkrétních příkladech v průběhu dvou až tří století.

Poté navážeme vývojem svěrenství v období po založení Československé republiky, zaměříme se na zrušení rodinných fideikomisů v roce 1924 jak z pohledu předmětného zrušujícího zákona, tak i na příkladech dopadů zrušení na vybraná rodinná svěrenství. Následuje úprava fideikomisární substituce do jejího zrušení dosud platným občanským zákoníkem v roce 1964 a její projevy při aplikaci restitučního zákona až do současné doby.

V další části stručně shrneme vznik institutu trust v anglosaském právním prostředí a jeho použití pro uchování majetku v rodině. Poté uvedeme současně platnou podobu anglosaského trustu integrovaného do kontinentálního civilního práva v *Civil Code of Quebec* v kanadské provincii Quebec z roku 1994, která je přímou předlohou pro přijatou úpravu správy cizího majetku a svěrenských fondů v novém občanském zákoníku.

Návazně na to se soustředíme na výklad hlavních rysů institutu svěrenského fondu v České republice a doplníme je některými zkušenostmi z dosavadního používání tohoto institutu v Quebecu, které by mohly být určitým vodítkem pro praktické použití nově zaváděného institutu svěrenského fondu a obecněji i správy cizího majetku v naší zemi.

Po téměř padesáti letech od zrušení fideikomisární substituce současně platným občanským zákoníkem v roce 1964, kdy se již několik generací českých právníků s institutem fideikomisů či svěrenství v praktické aplikaci práva téměř

nesetkalo, se tedy institut svěřenství do českého právního řádu opět vrací, a to v modernizované podobě svěřenského fondu.

Toto dílo lze považovat za úvod do problematiky svěřenských fondů po poměrně dlouhém přerušení historické povědomosti o institutu svěřenství u nás a domnívám se, že může přispět k obnovení znalostí o jeho vzniku, vývoji a použití, a tím i k lepšímu pochopení nově zaváděného svěřenského fondu pro správu, uchování a převody rodinného majetku i pro další soukromé a veřejně prospěšné účely v souvislosti s aktuálními potřebami dnešní společnosti.

Římský fideikomis pro uchování a převody majetku

1.1 Počátky fideikomisu v antickém Římě

Vznik institutu fideikomis neboli svěření ve starém Římě neoddelitelně souvisí s postupným vývojem dědického práva a s možnostmi, které poskytovalo římským občanům, členům jejich rodin i širšímu okruhu osob kolem zůstavitele. Četná omezení římského dědického práva v praktickém životě vedla k tomu, že se římscí občané snažili nalézt způsob, jak naplnit i své jiné zájmy v oblasti předávání majetku. Tato situace pak vedla k vývoji principů fideikomisu, který se postupně vyvinul v nový alternativní institut rozšiřující možnosti občanů ošetřit za svého života předání majetku po smrti.

Dědická soustava byla poprvé zakotvena v Zákoně dvanácti desek, což byl první známý písemný záznam římských zákonů z roku 450 př. n. l. Tyto zákony potvrzují, že již od 5. století př. n. l. se mohl každý římský občan domáhat svého dědického podílu žalobou.

K přechodu dědictví docházelo po smrti zůstavitele, bylo ale nejprve nutné podle určitých pravidel stanovit dědickou posloupnost neboli určení osoby nebo osob, na které přejdou veškerá majetková práva po zůstaviteli. Kdo se stane dědicem, ústřední postavou celého dění, bylo možno určit dvěma způsoby. Právní normy, ať již obyčejové, či psané, určovaly dědickou posloupnost intestátní, určenou zákonem, a testamentární, vycházející ze závěti.¹

V případě, že osoba zemřela bez zanechání závěti, ve které by určila své dědice, nastupovala posloupnost intestátní neboli způsob rozdělení dědictví po zemřelé osobě byl určen zákonem. Dědic byl při intestátní posloupnosti k dědictví povolán již okamžikem smrti zůstavitele. Tento povoláný dědic musel být způsobilý stát se dědicem, zejména musel být římským občanem a splňovat další podmínky.

Zastavme se u toho, které osoby byly určeny jako zákonní dědicové. Nejstarší pravidla intestátní posloupnosti v Zákoně dvanácti desek určují dědice „vlastní“ (*heredes sui*), což bylo označení pro osoby, které byly pod zůstavitelovou mocí,

¹ Kincl, J., Urfus, V., Skřejpek, M. *Římské právo*. Praha: C. H. Beck, 1995, s. 266–267.

pokud zůstavitel byl *paterfamilias*, tedy otec neboli hlava určité rodiny. Tyto osoby se po smrti *paterfamilias* z jeho moci vymanily a stávaly se osobami *sui iuris*, tedy osobami svého práva. Zde se jedná hlavně o jeho syny a manželku, dále to mohli být vnuci nebo další příbuzní, kteří s ním žili v rodině. Tyto osoby byly dědici nutnými (*heredes necessarii*) a do dědictví vstupovaly automaticky již po smrti *paterfamilias*. Neměly však možnost dědictví odmítnout, což mohlo být v případě zadluženého majetku pro ně značně nevýhodné.²

Tento způsob dědění ze zákona nepostačoval k uspokojení potřeb občanů v rámci úprav jejich majetku do budoucna. Hledali jiné cesty, které by uvolnily striktní dědické zásady a daly prostor svobodné úvaze a samostatnému určení svých dědiců. Určité možnosti v tomto směru nabízel testament, který byl rovněž upraven v Zákoně dvanácti desek.

Hlavní výhoda testamentu oproti zákonné posloupnosti byla, že dávala možnost zůstaviteli neboli testátorovi, aby z okruhu svých zákonem vymezených dědiců vybral podle svého uvážení toho, kdo se měl stát novým majitelem jeho jmění. Také mohl jmenovat dědicem osobu, která stála úplně mimo okruh jeho zákonných dědiců, např. přítele. Pokud zůstavitel neměl žádného zákonného dědice, mohl řešit svou situaci využitím testamentu a tím zabránit tomu, aby veškerý jeho majetek přešel na stát.

Zůstavitel však mohl mít obavu, že jím určený dědic zemře dříve než on, dědictví odmítne nebo z jiného důvodu nebude schopen dědictví převzít. Pro tuto situaci mohl zůstavitel ustanovením v závěti určit náhradního dědice, pomocí určení tzv. obecné dědické substituce.³ V jeho kontrole tedy zůstalo, která další osoba bude dědit, kdo vstoupí na uvolněné místo po původním dědici. Význam dědické substituce tkvěl v tom, že uprázdněný podíl po jednom dědici nezvětšil podíl ostatním dědicům, ale přešel dědici jinému. Pro větší jistotu zůstavitel mohl určit i pořadí několika substitutů neboli náhradníků.

V pozdější době mohl zůstavitel k závěti připojit dovětek neboli *codicil*, který byl napsán na oddělené listině a sloužil k tomu, aby vůli vyjádřenou v jeho závěti dále vysvětlil, doplnil nebo ji pozměnil.⁴ Existence tohoto dovětku mohla být potvrzena závětí, která mohla být napsána i následně.

Dalším institutem, který byl již v dobách římské republiky hojně používán zůstaviteli pro předání části majetku po jejich smrti, byl institut *legatum*, tedy odkaz. Odkazem zůstavitel poskytl k tíži svého dědictví většinou konkrétní věc osobě, která nebyla jeho dědicem. Na tuto určenou osobu obdařenou odkazem se však vztahovaly stejné požadavky civilního práva jako na dědice.

² Kincl, J., Urfus, V., Skřejpek, M. *Římské právo*. Praha: C. H. Beck, 1995, s. 270–271.

³ Nicholas, B. *An Introduction to Roman Law*. Oxford: Oxford University Press, 1962, s. 258–259.

⁴ Bartošek, M. *Dějiny římského práva (ve třech fázích jeho vývoje)*. Praha: Academia, 1995, s. 171.

Nyní se musíme zmínit o tom, kdo vlastně měl oprávnění testament jako zaznamenání své poslední vůle zanechat. V prvé řadě každý testátor musel být dospělý římský občan či Latin, jinak byla závěť neplatná. Aktivní testamentární způsobilost musel mít zůstavitel v době pořízení závěti i v době své smrti. Aby se někdo mohl stát dědicem, musel též splňovat určité podmínky. Většina osob bez aktivní testamentární způsobilosti neměla ani testamentární způsobilost pasivní, tyto osoby tedy nemohly dědit.

U testamentu byla složitější situace v případě osob blíže neurčených (*personae incertae*). Tito dědici nebyli určeni vlastním jménem, ale pouhým popisem – např. první člověk, který přijde na pohřeb. Takové určení bylo možné, jen pouze týkalo-li se nejbližších pokrevních příbuzných zůstavitele. Za neurčité osoby byli též považováni pohrobci a právnické osoby. Postupem doby se však začaly objevovat úpravy, které umožnily dědit majetek i těmto skupinám.⁵

Dědění ze závěti dávalo tedy římským občanům oproti dědění podle zákona určité nové možnosti, ale i pro testamentární dědictví platila výrazná omezení vycházející z toho, že osoby dědiců musely odpovídat formálním požadavkům civilního práva. Pro úplné vyjádření svobodné vůle Římana na základě použití závěti byl nutný ještě další vývoj, k čemuž se dostaneme dále.

Dědické právo testamentární i intestátní se už od dob prvního písemného zakotvení v Zákoně dvanácti desek v rámci civilního práva neboli *ius civile* dále vyvíjelo. Některé zásady byly však určeny velice jednoduše a poměrně striktně a nebyly přizpůsobovány změnám ve společnosti a vývoji doby. V tomto období začalo právě z těchto důvodů vstupovat do formování oblasti dědického práva i právo prétorské.

Prétor byl nejvyšším správním úředníkem a podřízeným dvou volených konzulů, na které se roku 510 př. n. l. přenesla všechna oprávnění, která dříve vykonával král.

Vlivem toho následně došlo k oddělení dvojího typu dědické posloupnosti – civilní a prétorské. Tyto dva odlišné systémy posloupností se lišily pravidly a postupy při řešení problémů vznikajících při dědictví a určování dědiců.⁶ Navíc se dělily podvojně na intestátní a testamentární, protože obojího mohlo být použito jak v civilní, tak v prétorské posloupnosti. Prétorská posloupnost byla již od začátku výlučně používána jen pro přechod čistě majetkových práv, zatímco civilní posloupnost umožňovala i přechod některých práv a povinností mimomajetkové povahy (příkladem toho může být předání jistých náboženských povinností).

⁵ Kincl, J., Urfus, V., Skřejpek, M. *Římské právo*. Praha: C. H. Beck, 1995, s. 286.

⁶ Nicholas, B. *An Introduction to Roman Law*. Oxford: Oxford University Press, 1962, s. 243–245.

Dědic oprávněný podle civilní poslušnosti se mohl v případě sporu chránit žalobou nazývanou „*hereditatis petitio*“⁷ (v překladu „žádost o dědictví“). V prétorském systému též existovaly žaloby, které umožnily dědici dovolávat se ochrany u prétora. Tyto žaloby se opíraly o prétorské právo, ale byly vytvořeny podle civilních vzorů. Prétorský dědic mohl tedy prosadit své právo ve sporu proti komukoliv, a to i proti civilním dědicům. Pokud dědic své právo i v takovém sporu ubránil, stával se z něho dědic skutečný, prétozem i civilním právem potvrzený.

Dále prétorské právo při dědění podle zákonné posloupnosti již umožnilo „vlastním dědicům“ dědictví odmítnout, což dříve nebylo možné. Nově se také vedle příbuzenství po otcovské linii, tj. *agnatio*, přihlíželo k příbuzenství *cognatio*, což zahrnuje linie příbuzných pokrevně spřízněných s matkou.

K řešení situací v praktickém životě, které narážely na omezení daných *ius civile*, se paralelně začala vytvářet zprvu zcela neformální praxe, kdy zůstavitel řešil osud svého majetku po své smrti v podstatě svým přáním vyjádřeným v závěti. Tato a z ní vznikající konstrukce se začaly nazývat fideikomisem. Jeho podstata je vyjádřena už samotným původním latinským názvem *fideicommissum*, tedy něco, co je něčí poctivosti či věrnosti (*fidei*) svěřeno (*commissum*).⁸

Fideikomis vznikl jako naprosto neformální institut tím, že zůstavitel ve své závěti pověřil určitého dědice a vyjádřil přání, aby přesně popsany majetek po smrti zůstavitele samostatně spravoval a užíval určitým způsobem a aby ho po splnění nějaké podmínky či po nějakém čase v nerozdělené podobě předal další osobě. Tímto však nebyl vytvořen žádný právní závazek a dědic nebyl pod žádným právním tlakem, aby přání zůstavitele skutečně splnil. Vše bylo zpočátku postaveno na osobní důvěře mezi dvěma aktéry, tedy zůstavitelem a dědicem, a efektivnost fungování celého institutu se odvíjela na základě víry zůstavitele ve spolehlivost a morální kvalitu vybrané osoby dědice, který měl po jeho smrti naplnit jeho přání a fideikomis uvést do života.

Je třeba zdůraznit, že v této souvislosti používaný římský pojem *heres*, tedy dědic, není nijak omezen na osoby, které byly skutečnými dědici podle *ius civile*, ale je u fideikomisu používán pro jakoukoliv osobu, které mohl testátor ve své závěti část majetku k účelu fideikomisu předat.

Fideikomis tedy nebyl součástí tehdejšího právního systému a nebyl veden v tradici civilního práva, a tudíž tím zároveň ani nebyl svázán četnými omezeními jako dědictví a legáta.⁹ U fideikomisu šlo pouze o neformální ústní či písemnou prosbu, aby dědic (*heres fiduciarius* neboli fiduciář nebo taky svěřenský správce) splnil nějaké přání ve prospěch třetí osoby (*fideicommissarius* neboli

⁷ Kincl, J., Urfus, V., Skřejpek, M. *Římské právo*. Praha: C. H. Beck, 1995, s. 269.

⁸ Tamtéž, s. 306.

⁹ Nicholas, B. *An Introduction to Roman Law*. Oxford: Oxford University Press, 1962, s. 267.

fideikomisář, jak je tento latinský termín přeložen do češtiny např. v práci *Římské právo* autorů Kincla, Urfuse a Skřejпка¹⁰). Podstatné zde je, že fideikomisářem přitom mohla být i osoba, která podle civilního práva nebyla způsobilá dědit po římském občanovi.

Hlavními důvody vzniku a dalšího rozvoje institutu fideikomis tedy bylo jednak to, že fideikomis umožnil převést majetek i na osoby nezpůsobilé dědit podle *ius civile*, a dále možnost jeho zřízení bez složitých formálních požadavků.

Prameny vzniku římského fideikomisu můžeme hledat v dřívějších institutech občanského práva, a to v *commendationes* nebo v tzv. mandátech.¹¹ Pro vysvětlení, *commendatio* umožnilo Římanovi na smrtelné posteli svěřit do péče např. příteli nějakou věc, kterou měl uchovávat. I zde byla založena pouze morální obligace tento požadavek splnit. Pozdější fideikomis šel v takto založeném vztahu mezi dvěma osobami ještě dále tím, že bylo možno této osobě u smrtelné postele předat nejen majetek, ale i určitý úkol, který měla vykonat vůči třetí osobě či osobám a týkal se tohoto majetku.

Vedle toho mandát byl, stejně jako fideikomis, požadavek na určité konání. Na rozdíl od fideikomisu ale mandát formoval zákonný závazek a mohl být učiněn pouze *inter vivos*, mezi živými, a v případě smrti jedné ze stran tento závazek zanikl. Nebylo tedy možné, aby mandant určil svému mandatáři, aby nějaký úkon, například převedení pozemku, udělal až po jeho smrti. Závazek vyplývající z fideikomisu, ať byl určen již za života zůstavitele, nebo zřízení závětí v případě jeho smrti, měl však vždy být vykonán až po smrti zůstavitele. Za pravděpodobný pramen fideikomisu lze tedy spíše pokládat *commendationes* s tím, že i u fideikomisu byl majetek svěřen určité osobě, ta ho však měla navíc převést na další osobu, i když právní závazek zde rovněž nevznikl.¹²

Postupem času nabylo užívání fideikomisu takového rozměru, že jeho podoba a vymahatelnost začala být upravována v právních dokumentech a byla dovršena až v kodifikacích císaře Justiniana v 6. století našeho letopočtu. Po celé toto období bylo na důvod vzniku fideikomisu nahlíženo podobně, jak uvádíme výše, i když poté prošel mnoha změnami a způsoby jeho užívání se značně rozšířily.

Fideikomis byl v římské době chápán převážně jako institut, který byl užitečný v situaci, kdy zůstavitel chtěl zanechat nějaký majetek osobám, které civilní právo neuznávalo jako dědice, nebo chtěl nakládání se svým majetkem po své smrti upravit způsobem, které civilní právo neznalo.

Například Gaius, jeden z významných římských juristů z poloviny 2. století n. l., ve svých pracích tvrdí, že fideikomis vznikl zejména proto, aby bylo

¹⁰ Kincl, J., Urfus, V., Skřejpek, M. *Římské právo*. Praha: C. H. Beck, 1995, s. 313.

¹¹ Johnston, D. *Roman Law of Trusts*. Oxford: Clarendon Press, 1988, s. 22–23.

¹² Tamtéž, s. 23.

umožněno cizincům (tzv. *peregrini*) a dalším osobám, o kterých bude pojednáno později, dědit po římských občanech. Jelikož vznik fideikomisu nebyl spojen s žádnými formálními požadavky, mohl být rovněž výhodně použit i ve prospěch osob, které se mohly stát dědici podle civilního práva, ale nebyl dostatek času, aby zůstavitel upravil svou vůli podle složitých formálních požadavků civilního práva.¹³ Později se objevily i další možnosti a účely použití fideikomisu, např. když úkol, o který byl dědic žádán, byl například opakující se úkon, který měl dědic pravidelně vykonávat. Anebo byl fideikomisem vyjádřen požadavek na *manumissio* otroků (tedy dědic měl zařídit jejich propuštění na svobodu).

Přestože pro vznik fideikomisu nebyly potřeba formální náležitosti a přesně dané formulace a věty vyžadované jinak civilním právem, časem se pro něj rovněž ustálily určité rozpoznávací znaky. Gaius ve svých Institucích, komentář II., odst. 249, výslovně uvádí: „*Verba autem utilia fideicommissorum haec recte maxime in usu esse videntur PETO, ROGO, VOLO, FIDEI COMMITTO; quae proinde firma singula sunt, atque si omnia in unum congesta sint*“¹⁴, což se dá přeložit jako: „Avšak vhodná slova nejčastěji pro fideikomisy právoplatně používaná jsou tato: ŽÁDÁM, PROSÍM, PŘEJI SI, VĚRNOSTI SVĚŘUJI, jež jsou platná samostatně, jakož i všechna ve spojení.“ Dále Gaius v následujícím odst. 250 stejného díla popisuje formulaci obvyklou pro založení fideikomisu, kterou lze uvést zkráceně takto: „*Titius heres esto, rogo te Titi ut hereditatem meam Seio restituas*,“¹⁵ což je možné přeložit jako: „Titius budiž dědicem, prosím tě, Tite, abys mé dědictví vydal Seiovi“. Ve stejném odstavci pak jednoduše shrnuje i základní možnosti při ustavení fideikomisu takto: „*Liberum est vel sub condicione vel pure relinquere fideicommissa, vel ex die certa*“¹⁶, tedy „je volné zůstavit fideikomisy buď s podmínkou, nebo bez ní anebo od určitého dne“.

Myslíme, že tyto citáty nevyžadují další komentář a názorně přibližují podstatu založení fideikomisu. Slova používaná pro zřízení římského fideikomisu jasně dokládají, že to nebyl vynutitelný institut a fideikomisář, v jehož prospěch byl fideikomis zřízen, byl odkázán na to, že dědic jako fiduciář tento morální závazek na něj vložený splní. Časem se však ukázalo, že další vývoj fideikomisu vyžadoval nalezení a zavedení alespoň nějaké právní ochrany fideikomisáře.

Rozmach používání fideikomisu je často spojován s vládou císaře Augusta, který vládl Římu v období mezi lety 27 př. n. l. a 14 n. l. Tento institut existoval již mnohem dříve, ale až císař Augustus dal poprvé možnost domáhat se práv

¹³ Johnston, D. *Roman Law of Trusts*. Oxford: Clarendon Press, 1988, s. 21.

¹⁴ Kincl, J. (ed.). *Gaius: Učebnice práva ve čtyřech knihách*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2007, s. 162.

¹⁵ Tamtéž, s. 162.

¹⁶ Tamtéž, s. 162.

s ním spojených a tím nároky dotčených osob, týkající se záležitostí fideikomisu, byly vymahatelné právní cestou. Přispěl k tomu jistý Lentulus, který sloužil v Africe a před svou smrtí se obrátil přímo na císaře Augusta jako na fideuciáře jeho fideikomisu.¹⁷ Císař se zachoval jako čestný muž a jeho fideikomis naplnil, čímž vznikl významný precedens i pro jiné fideuciáře.

Augustus dále rozhodl, že v případech, kdy fideuciář nenaplní fideikomis jemu svěřený, mohou se poškozené osoby domoci spravedlnosti u konzulů. Císař Claudius později dokonce jmenoval dva *praetores fideicommissarii*, tedy prétoři, kteří se zabývali záležitostmi fideikomisů v Římě, a v provinciích svěřil tuto agendu místodržitelům.¹⁸

Tím, že fideikomis pronikal do právních aktů a spisů, které byly už ve své době pečlivě uchovávány a později ve značné míře přežily i rozpad římské říše, stávaly se tyto dochované dokumenty a texty významnými prameny informací o institutu fideikomis a umožnily jeho pozdější studium i aplikaci.

Římští juristé věnovali ve svých pojednáních tématu fideikomisu hodně prostoru. V polovině 2. století našeho letopočtu, mezi roky 140 n. l. a 160 n. l., napsali práce o tomto tématu hned čtyři z nich, a to Pomponius (v pěti knihách), Valens (v sedmi knihách), Gaius (ve dvou knihách), Maecianus (v šestnácti knihách). V pozdějším období, mezi lety 210 n. l. a 230 n. l., napsali další pojednání Paulus (ve třech knihách), Ulpianus (v šesti knihách) a Modestinus.¹⁹ Z datování těchto prací vyplývá, že téma fideikomisu bylo velmi důležité v období navazujícím na vládu císaře Hadriána a později na císaře Septima Severa, kdy se právníci zřejmě snažili zpracovat rozsáhlejší změny tohoto institutu z doby vlády těchto významných císařů. Další významní juristé Q. Cervidius Scaevola a Papinianus se věnovali tématu fideikomisu ve sbírkách svých právních názorů, kterými reagovali na konkrétní právní otázky a problémy, které jim byly předkládány.

Některé spory týkající se fideikomisu musely být řešeny před císařem. Ten je řešil jako soudce první instance (zde byly jeho výroky známy jako *dekrety*) nebo jako instance odvolací (v tomto případě jeho rozhodnutí byla nazývána *rescripty* či *epistuly*). Tyto závěry poté sloužily jako precedenty pro pozdější rozhodování v podobných případech.

K nejdůležitějším pramenům zakotvujícím fideikomis však patří jednotlivá *senatusconsultum* vydávaná senátem (dále označovaná zkratkou SC). Mnoho z nich se tématu fideikomisu věnovalo, mezi všemi mají však nejdůležitější místo *SC Trebellianum* a *SC Pegasianum*.

¹⁷ Johnston, D. *Roman Law of Trusts*. Oxford: Clarendon Press, 1988, s. 26.

¹⁸ Johnston, D. *Roman Law in Context*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 121.

¹⁹ Johnston, D. *Roman Law of Trusts*. Oxford: Clarendon Press, 1988, s. 12.

SC trebelliánské, vydané v r. 56 nebo 57 n. l. za vlády císaře Nerona, bylo první skutečnou normativní úpravou věnovanou fideikomisu a nařídilo, že v případě vydání pozůstalosti na základě fideikomisu všechny žaloby či žalobní nároky, které mohly být vedeny proti dědici nebo v jeho prospěch, byly nyní přeneseny na samotného fideikomiséře. Zároveň přineslo zjednodušené postupy a lepší ochranu pro osobu fideikomiséře. Jeho pozice byla značně upevněna, mohl se domáhat svých práv z fideikomisu podáním žaloby před prétorem, avšak i zde se vycházelo z předpokladu, že fideikomisář je dědicem. Prétorské právo bylo doplněno těmito předpisy a stále dohlíželo nad tím, aby fiduciář ani fideikomisář nebyli poškozeni.

I přes zákonné úpravy se vyskytovaly problémy, které se zatím nedařilo nijak řešit. Aby mohl být fideikomis vůbec uplatněn, byl plně závislý na určené osobě dědice a na jeho rozhodnutí, jak s přáním zůstavitele naloží, zda takové dědictví vůbec přijme, či ne. Stále zde byla tato závislost na dědici neboli vybraném fiduciáři, který byl ústřední postavou a měl za úkol vlastní převod majetku na jinou osobu zprostředkovat.

Když se tento dědic vědomě rozhodl, že dědit nebude, bylo otázkou, jakým způsobem bylo možno odkaz pro fideikomiséře zachránit. Dědic se v určité situaci mohl dostat do nevýhodné pozice – stal se z něho jakýsi vykonavatel poslední vůle a sám mohl z dědictví vyjít na prázdko, či dokonce na něj přešel závazek splatit zůstavitelovy dluhy. Proto bylo v roce 73 n. l. za vlády císaře Vespasiána vydáno SC Pegasiana, které právě kvůli těmto případům zavedlo tzv. falcidiánskou kvartu. To bylo označení pro povinnou minimální částku, která musí připadnout dědici, jenž má převzít fideikomis ve prospěch třetí osoby. Byla to alespoň jedna čtvrtina celého dědictví, čímž byl dědic coby fiduciář motivován k přijetí dědictví. Dostával se tím do výhodnější pozice a byla mu zaručena odměna za zřízení fideikomisu v podobě této části z dědictví, která mu musí připadnout. Tato úprava tak přináší i požadovanou ochranu pro fideikomiséře před poškozením v případě, že by určený dědic dědictví odmítl.

Fideikomis měl na svém počátku sloužit ve prospěch osob, které nebyly způsobilé dědit podle civilního práva. Zůstavitel mohl využít tento institut, aby zanechal těmto osobám zaopatření po své smrti. Postupem času však našel fideikomis i jiné způsoby využití, neboť umožnil zvětšit dosah zůstavitelovy poslední vůle. Fideikomis začal být v dalších etapách svého vývoje užíván pro udržení rodinného majetku pohromadě, což bylo možné využít i pro několik generací dopředu. Tato zcela nová možnost významně poznamenala vývoj tohoto institutu a vytvořila mu novou a velkou budoucnost, která daleko přesáhla časový horizont antického Říma, a to až do současnosti.

Majetek vložený do fideikomisu tvoří jeden celek a nemůže být rozdělen ani prodán a je postupně jako jeden nezměněný celek předáván další generaci.

Toto je hlavní podmínka, kterou zůstavitel mohl žádat pro majetek, jež vložil do fideikomisu, a tímto mohl alespoň morálně zavázat svého dědice a jeho další následovníky. V tomto případě je pomocí tzv. *fideicommissum familiae relictum*²⁰ (tedy v překladu fideikomis rodině odkázaný neboli rodinný fideikomis) majetek přenechán jednomu členu rodiny s tím, že zůstavitel rozhodl nějakým způsobem i o dědicích následujících po něm. Zde se jedná o nástupnictví neboli fideikomisární substituci (*substitutio fideicommissaria*),²¹ která byla zakládána aby majetek svědčil zájmům i v dalších pokoleních rodiny. Za určitých okolností mohl zůstavitel dokonce žádat, aby tentýž majetek po smrti jeho dědice připadl další jím určené osobě, která při pořizování závěti nemusela ještě ani existovat.

Vezměme si příklad váženého římského občana, který zastával politické funkce, cestoval za obchodem a účastnil se výbojných výprav. Tento otec rodiny mohl za celý svůj život nashromáždit značné jmění a byl postaven před otázku, co se s tímto rozsáhlým majetkem stane po jeho smrti. Podle zákona nebo podle obsahu jeho závěti byl rozdělen mezi dědice, například jeho tři syny. Tento jeho velký majetek však mohla být i celá instituce, která byla navzájem spojena a na sobě závislá, v případě jejího rozdělení mohlo být její fungování přerušeno. Majetek mohl být dědici rozprodán, ztracen, a již nikdy by nebyl tak silný a nemohl by tolik prosperovat, jako když byl pevně spjat dohromady.

Otec rodiny měl možnosti, jak zabránit tomu, aby jeho majetek byl po jeho smrti rozdělen na části a dán jeho dědicům. Mohl například dva ze svých synů vydědit a celý majetek zanechat jen jednomu synovi. Ani tehdy však nebyla záruka, že tento syn hned po otcově smrti nezačne celý majetek, který byl nashromážděn za jednu či více generací, rozprodávat. Zde nastupuje možnost praktického využití fideikomisu.

Jak již bylo řečeno, zůstavitel nemusel fideikomisární substitucí určit konkrétní další osoby, které budou dědit. Mohl jen stanovit, že fideikomis musí zůstat zachován v rámci rodiny. To však vůbec neznamenalo, že na majetek z fideikomisu měla právo celá rodina, i když tento omyl byl často v podobných situacích prosazován. Tento způsob odkazoval majetek také vždy jen jedné osobě z rodiny, pouze výběr této osoby byl ponechán na osobním uvážení prvního nabyvatele fideikomisu a po něm dalších. Zůstavitelovi vnukové nemuseli být ani na světě či byli velice mladí, bylo tudíž lepší nechat na synovi rozhodnutí, kdo bude v pozdější době jeho nejlepším následovníkem a u koho bude fideikomis v dobré péči.

Mohl nastat i případ, že nebyli již žádní přeživší členové rodiny nebo vybraný následovník prvního fiduciáře nepřežil. Až v tomto případě se všichni

²⁰ Bartošek, M. *Dějiny římského práva (ve třech fázích jeho vývoje)*. Praha: Academia, 1995, s. 175.

²¹ Tamtéž

členové rodiny mohli domáhat získání kontroly nad fideikomisem. Situace se zde ale značně komplikovala, nejčastějším řešením bylo předání fideikomisu do rukou nejbližšího příbuzného zemřelého fiduciáře, pokud se zaručil, že majetek znovu obnoví tak, aby sloužil celé rodině.

Římský občan mohl tedy upravit svůj majetek a určit jeho osud nejen pouze na jednu generaci, ale i na několik pokolení dopředu. Otec rodiny mohl umírat s relativní jistotou, že třeba i za delší dobu bude jeho statek patřit budoucím potomkům jeho rodiny. Toto mohlo být důležité nejen z praktického hlediska, ale i z hlediska emocionálního. Střecha nad hlavou a útočiště rodu bude zachováno na stejném místě, které je spojeno s životy předcházejících generací.

Potomci byli na základě ustanovení o zřízení fideikomisu zavázáni předávat ucelený majetek dalším generacím. Na počátku vývoje fideikomisu mohl být majetek vázán ve fideikomisu na neomezenou dobu, a to jednou určeným požadavkem přecházení majetku na další generaci bez jakékoliv možnosti změn. Vytvářela se tzv. *perpetuita* (od latinského slova *perpetuum*, tedy věčný) a toto se ale v měnících dobách mohlo ukazovat jako nepraktické řešení, neboť například budoucí situace mohla požadovat provedení určitých změn s majetkem ve fideikomisu. Po určité době však nakonec zasáhl stát a omezil možnost zakládání „věčných“ fideikomisů tím, že podle rozhodnutí císaře Hadriána je nebylo možno zakládat ve prospěch neurčitých osob.²² Fideikomis tak mohl být ustaven pouze pro posloupnost fideikomisářů, kteří již existovali za života zůstavitele, poté po smrti posledního fideikomisáře byl fideikomis rozpuštěn a majetek se rozdělil mezi jeho dědice.

S pojetím úmyslu zřídít rodinný fideikomis se zůstavitel musel vždy rozhodnout, kterému žijícímu členovi rodiny ho zanechá, protože toto rozhodnutí pak bylo klíčové pro další osud jeho majetku. Musel vybrat někoho, kdo bude nejlepším správcem, dobrým hospodářem, nebude jednat proti jeho přáním a zároveň přijme na sebe odpovědnost postarat se o zbytek rodiny v případě nutnosti. Zůstavitel mohl též při zřizování fideikomisu určit, aby jeho nástupce rozděloval části z výnosu mezi ostatní členy rodiny, kteří měli na majetek jen velmi omezené právo.

Porovnáme-li rodinný fideikomis s předchozím obecným fideikomisem, který svědčil např. osobě, jež nebyla způsobilá dědit, zjistíme poměrně zásadní rozdíl. Zatímco u původního fideikomisu byly role dědice, tedy fiduciáře a fideikomisáře zcela oddělené a jejich vzájemný vztah byl zcela jasný, aplikací fideikomisární substituce v rodinném fideikomisu se pak jejich role vzájemně prolínají. Osoba určená rodinným fideikomisem je zároveň fideikomisář, protože majetek svědčí v její prospěch a zároveň je v pozici fiduciáře, protože je jí na odpovědnost

²² Nicholas, B. *An Introduction to Roman Law*. Oxford: Oxford University Press, 1962, s. 268.

vloženo přání, aby majetek zůstal ucelený a aby ho po své smrti převedla na dalšího nástupce, tedy nového fideikomiséře.²³ Z tohoto prolínání rolí pak musely vznikat i praktické problémy, jejichž řešení nebylo ještě v antické době dostatečně upraveno. K úpravám fideikomisů docházelo dále i v pozdním antickém období, ale jeho nejzásadnější úpravy včetně fideikomissární substituce a její aplikace v rodinném fideikomisu byly provedeny až v období vlády císaře Justiniána.

Jak si ukážeme v dalších kapitolách, to do značné míry platí i pro celý institut fideikomis, a proto se k této kapitole budeme v referencích často vracet a rovněž k ní bude směřovat porovnávání následujících úprav, které z institutu fideikomisů vycházejí nebo na něj navazují.

1.2 Fideikomis v Corpus Iuris Civilis a porovnání s klasickým obdobím

Po smrti císaře Theodosia (379–395 n. l.) roku 395 n. l. byla římská říše rozdělena na část západní s hlavním městem Římem a na východní část, jejímž hlavním městem byla Konstantinopol. Sesazením posledního západořímského císaře Romula Augusta se západní část říše v roce 476 n. l. rozpadla a tím končí pro většinu Evropy klasické antické období. Na území západořímské říše nastal pod vládou různých barbarských kmenů rozpad a úpadek římských institucí, a to včetně římského práva. Východní část říše však nebyla pádem západní části existenčně ohrožena, a tak se centrum klasické římské vzdělanosti včetně právních věd přesunulo do východořímské říše, zejména do jejího centra Konstantinopole.

Po určitém období nejasnosti ohledně budoucího vývoje impéria se v roce 527 n. l. stal východořímským císařem Justinián, který využil dlouhé období své vlády ke konsolidaci říše ve všech směrech. V oblasti právní bylo jeho největším počinem vydání zákoníku *Corpus Iuris Civilis*, což je středověký a dodnes používaný název pro souhrn jeho děl, kterými komplexně upravil oblast občanského práva.

Hned po svém nástupu na trůn začal císař Justinián uskutečňovat svůj ambiciózní plán nově uspořádat římské právo, což mu mělo pomoci k upevnění jeho moci ve státě i na nově dobytých územích. Ustavil tedy v roce 528 n. l. první právní komisi, která dostala za úkol sestavit kodex z předcházejících císařských konstitucí. Takto vznikl první tzv. *Codex*, který však nebyl historickou sbírkou práva z minulosti, ale byl kodexem platného práva. Komise dostala pravomoc zasahovat do jednotlivých konstitucí, pozměňovat je a zkracovat či spojovat jednotlivé formulace tak, aby byly vhodně použitelné pro tehdejší dobu.

²³ Johnston, D. *Roman Law of Trusts*. Oxford: Clarendon Press, 1988, s. 8.

Tento *Codex*, vydaný v roce 529 n. l., však byl už po čtyřech letech přepracován a v roce 533 n. l. znovu publikován. Právě až znění této nové kodifikace se nám zachovalo dodnes.²⁴

V roce 530 n. l. byla ustavena druhá komise, která dostala za úkol uspořádat sbírku děl klasických právníků (tzv. jurisprudence). Jejich díla byla prostudována a zpracována a tato sbírka dostala název *Digesta* (řecky *Pandectae*) a byla publikována v roce 533 n. l. latinsko-řeckou konstitucí *Dedóken – Tanta*.²⁵ *Digesta* mají 50 knih, které se skládají z konkrétních úryvků ze spisů římských právníků a jsou dnes nejdůležitějším zdrojem dochovaného přesného znění textů a tím i myšlenek klasických římských právníků.

Třetí část Justinianova plánu byla nová právní učebnice nazývaná *Institutiones*, která sloužila mimo jiné jako učební pomůcka pro studenty tehdejších právních škol. Čerpala hlavně z Gaiových *Institucí*, jehož učebnici měla nahradit, jakožto i z děl jiných klasických římských právníků.

Právní reforma císaře Justiniana však nebyla uzavřena, neboť císař žil ještě několik desetiletí a postupem času vydával jednotlivé novely ke svým zákonům, tzv. *novellae constitutiones*. Tyto sbírky ale nebyly za jeho života nikdy vydány v oficiální a ucelené formě.²⁶

Zákoník *Corpus Iuris Civilis*, což je používaný souhrnný název pro *Codex*, *Digesta*, *Institutiones* a *Novellae*, tedy vycházel z klasického římského práva, které však bylo v některých případech upraveno, sjednoceno či jinak modernizováno s ohledem na dřívější zkušenosti a na tehdejší potřeby nově se konstitující říše.

V oblasti dědického práva při práci na přípravě zákoníku postupně odpadaly nebo se sjednocovaly odlišnosti mezi posloupností civilní a pretorskou, mezi závětí a odkazem a mezi závětí a *codicilem*, mezi jednotlivými druhy odkazů a též mezi pozůstalostí po muži a po ženě. Neoklasické úsilí Justinianovo rovněž definitivně zúčtovalo s některými přežitky dřívějšího práva, např. odstranilo možnost dědění pouze v agnátské linii příbuzenství. Jinde účelně vrátilo dědickému právu jeho klasickou podobu, nebo dokonce zavedlo významné novoty, které úspěšně přešly i do práva moderních dob. Například zákonná posloupnost se nyní zakládala výlučně na příbuzenství pokrevním (včetně adoptovaných), bez rozdílu pohlaví a manželského či nemanželského původu dětí. Dědicové byli rozděleni do čtyř tříd, přičemž bližší třída vylučovala třídu vzdálenější. Tato úprava se stala základem moderní intestátní posloupnosti.

²⁴ Grapel, W. *The Institutes of Justinian, with the novel as to successions translated by William Grape*. Cambridge: Macmillan & Co., 1855, reprint 2009, s. IV–V.

²⁵ Kincl, J., Urfus, V., Skřejpek, M. *Římské právo*. Praha: C. H. Beck, 1995, s. 42–44.

²⁶ Tamtéž, s. 42–44.

Součástí *Corpus Iuris Civilis* se stala souhrnná a velmi komplexní úprava oblasti fideikomisu, čemuž se budeme blíže věnovat v této kapitole. Institut fideikomisu byl za císaře Justiniána nejvíce ovlivněn změnami souvisejícími se sloučením pravidel pro legáta a fideikomis a dále odlišnostmi v úpravě týkající se oblasti *personae incertae*, tedy neurčitých osob.

Odkazy jako součást klasického římského civilního práva jsou sice mimo záběr této práce a zmínili jsme se o nich dosud pouze velmi okrajově, ale v souvislosti s Justiniánovými úpravami fideikomisu k nim uvedeme alespoň následující.

Odkaz, tedy *legatum*, je určitý druh daru odkázaný zůstavitelem odkazníkově na základě civilního práva. Jednalo se o testamentární nařízení majetkového prospěchu k tíži ustanoveného hlavního dědice. Podle klasického civilního práva existovaly čtyři druhy odkazů: *legatum per vindicationem*, který měl věcně právní účinek, a dále tři druhy odkazů, které odkazníkovi zakládaly účinek obligační, a to zejména *legatum per damnationem*, dále *legatum sinendi modo*, který zakládal dědici povinnost něco strpět, a *legatum per praeceptionem* s příkazem dědici. Ke každému druhu odkazu povinně patřila určitá slovní spojení, která označovala jednotlivé druhy odkazů.²⁷

V oblasti úpravy legátu a fideikomisu bylo hlavní tendencí sjednocování, a to nejen jednotlivých druhů legátů mezi sebou, nýbrž i legátů s fideikomisy navzájem. Vedle toho docházelo i ke sjednocování legátů s podobným institutem *donatio mortis causa* neboli darováním na případ smrti.²⁸

Rozdíly mezi legátem a fideikomisem byly krok za krokem zmenšovány už v pozdním císařském zákonodárství. Podle konstitucí Konstantinových následníků již nebylo při nařízení legáta zapotřebí použít dříve vyžadovaných určitých slovních formulí a byla umožněna větší volnost podobně, jak tomu bylo u fideikomisu. Dále císař Theodosius II. dovolil, aby *legatum* mohlo být platně nařízeno i v řeckém jazyku, což již od dávných dob platilo pro fideikomis.²⁹

Justinián ve své úpravě legátů vyšel z toho, že chtěl posilnit význam vůle projevené zůstavitelem a upřednostnit nikoli slova a formu, ale především tuto vůli. Z tohoto důvodu pak v *Corpus Iuris Civilis* zavedl, že všechny druhy odkazů měly jednotnou povahu, a tudíž odkazovník, ať už je mu věc odkázána jakýmikoliv slovy, může prosazení svého nároku na naplnění odkazu dosáhnout užitím žalob jak osobních (*actio in personam*), tak i věcných (*actio in rem*).³⁰

Obdobně přistoupil Justinián i k úpravě institutu fideikomisu, kde rovněž usiloval o největší posílení vůle zůstavitele a o zjednodušení dříve zavedených

²⁷ Tamtéž, s. 305.

²⁸ Bartošek, M. *Dějiny římského práva (ve třech fázích jeho vývoje)*. Praha: Academia, 1995, s. 178.

²⁹ Heyrovský, L. *Dějiny a systém soukromého práva římského. Díl III*. Praha: J. Otto, 1922, s. 133.

³⁰ Nicholas, B. *An Introduction to Roman Law*. Oxford: Oxford University Press, 1962, s. 266.

omezujících pravidel. Výsledkem těchto změn bylo nejdříve vzájemné přizpůsobení institutu legátů a fideikomisu a poté úplné sloučení právních předpisů pro legáty a pro fideikomis dvěma zákony z roku 529 n. l. a 531 n. l. Těmito zákony byl zrušen rozdíl mezi všemi druhy legátů a zároveň došlo k tomu, že tyto dva instituty byly postaveny sobě na roveň v každém směru. Z každého takto platného legátu a fideikomisu odkazovníkovi či fideikomisáři vznikala možnost podání žaloby *actio in personam* neboli osobní žaloby v systému civilního práva.

Podle této nové úpravy měl být každý odkaz považován zároveň i za fideikomis a rovněž mohly být používány všechny výhody, které byly spojeny podle staršího práva s jedním nebo s druhým institutem. Pokud by mezi těmito právními pravidly byl rozpor, přednost měly mírnější požadavky na fideikomis.

Hlavním důsledkem této úpravy pro fideikomis bylo, že se oproti klasickému římskému období tento institut zahrnutím do *Corpus Iuris Civilis* stal plnohodnotnou součástí civilního práva, takže byl poté plně vymahatelný, přičemž si zachoval své dřívější výhody.

Pro tuto právní vymahatelnost fideikomisu v úpravě za císaře Justiniána bylo především nutné, aby zůstavitel nejdříve testamentem určil platného dědice a svěřil jeho důvěře úkol, aby pozůstalost nebo její část poté vydal osobě třetí, a to například i pod určitou podmínkou. Když byla pozůstalost vydána, zůstával ten, kdo ji vydal, dědicem i nadále. Toto bylo velmi podstatné pro určení, jak a proti komu směřovaly případné žaloby ostatních dědiců nebo jiných osob. V této oblasti zákony císaře Justiniána znamenaly značný zásah, a proto zde navážeme na úpravy této záležitosti v klasickém Římě, které jsme uvedli v předchozí kapitole, a porovnáme je s výslednou úpravou přijatou císařem Justiniánem.

Připomeňme *SC Trebelliana* z doby císaře Nerona, které nařídilo, že v případě vydání pozůstalosti na základě fideikomisu všechny žaloby, které mohly být vedeny proti dědici, či žalobní nároky, které svědčily v jeho prospěch, byly přeneseny na samotného fideikomisáře. Navazující *SC Pegasiana* z roku 73 n. l. pak umožnilo dědici, který byl požádán prostřednictvím fideikomisu vydat pozůstalost, ponechat si jednu čtvrtinu pozůstalosti, což ve vztahu k odkazům již dříve zavedla *Lex Falcidia* z roku 41 př. n. l.³¹

Jelikož *SC Pegasiana* a stipulace (od *stipulatio*, tedy tradiční typ formalizovaného ústního kontraktu) o něj se opírající byly již v klasické době kritizovány a nebyla s nimi dobrá zkušenost, mnozí vynikající právníci té doby, v čele s Papiániem, je v mnohých případech považovali za nebezpečné. S ohledem na to a rovněž s ohledem na zájem Justiniána vyhnout se složitým úpravám a právní

³¹ *Justiniánské inštitúcie*. Přeložil, úvod a poznámky napísal, registre a bibliografiu zostavil Peter Blaho. Trnava: Iura Edition, 2000, s. 131–132.

předpisy spíše zjednodušovat, rozhodl se císař po odborném zkoumání všech podrobností a rozdílů obou těchto senátních usnesení pozdější *SC Pegasiana* zcela zrušit a do úpravy fideikomisu ve svém kodexu zahrnout pouze *SC Trebelliana* a záležitosti kvarty pak vyjádřit explicitně jednoduchým způsobem.³²

Podle této nové úpravy císaře Justiniána je dědic povinen fideikomis vydat, i když má dostat od zůstavitele méně, než je jedna čtvrtina, nebo vůbec nic. Avšak v tomto případě si může dědic na základě Justiniánovy úpravy ponechat to, co mu zůstavitel přenechal, a pokud je to méně než jedna čtvrtina, může si od fideikomisáře vyžádat to, co do ní schází. Poté jsou případné žaloby směřovány proti dědici i proti fideikomisáři, a to v poměru jejich částí.

Pokud se však dědic vzdal veškeré pozůstalosti, všechny dědické žaloby budou směřovat pouze proti fideikomisáři či případně v jeho prospěch. Když dědic nechce pozůstalost přijmout, pak ji na základě této úpravy na požádání fideikomisáře musí přesto přijmout a vydat mu ji, přičemž dědici nezůstanou žádné výhody ani závazky z takového převzetí a předání pozůstalosti.³³

Podle těchto úprav tedy v případě, že si dědic měl čtvrtinu ponechat, nesl sám břemeno pozůstalosti a případné žaloby směřovaly proti němu. Zároveň se ale fideikomisář dostal do postavení příjemce odkazu jako části pozůstalosti, a tak se fakticky dědic s fideikomisářem dělili o odpovědnost z pozůstalosti podle částí. To znamená, že případný zisk i ztráta z pozůstalosti připadá na ně společně podle jejich částí. V tomto případě bylo namístě, když pro ochranu svých práv uzavřel dědic s fideikomisářem stejné *stipulatio*, tedy stipulace neboli tradiční typ formalizovaného ústního kontraktu, jako obvykle uzavírá dědic s příjemcem částečného legátu.

Podrobněji řečeno, pokud měl dědic vydat méně než tři čtvrtiny pozůstalosti, postupovalo se podle *SC Trebelliana* a dědické žaloby směřovaly proti oběma a dědic se s fideikomisářem rozdělil podle poměru jejich částí. Přitom proti dědici se postupuje dle pravidel civilního práva a proti fideikomisáři podle *SC Trebelliana*.

Pokud ale byl dědic požádán vydat více než tři čtvrtiny pozůstalosti nebo pozůstalost celou, pak bylo třeba použít *SC Pegasiana* a dědic, který pozůstalost dobrovolně přijal, nesl všechna břemena pozůstalosti sám, ať už si chtěl ponechat jednu čtvrtinu, nebo ne. Pokud si jednu čtvrtinu ponechal, bylo pro něj namístě, aby s fideikomisářem uzavřel stipulace podle poměru jejich částí. Když dědic vydal celou pozůstalost a nic si pro sebe nenechal, bylo namístě uzavřít s fideikomisářem stipulace o koupi pozůstalosti (tedy jako kdyby fideikomisář pozůstalost od dědice za nepatrný obnos koupil).

³² Tamtéž.

³³ Tamtéž.

V případě, že se dědic zdráhá nebo odmítá pozůstalost přijmout, neboť se mu zdá, že by byla pro něj pasivní (neboli předlužená), pak *SC Pegasiana* nařizuje, že má prétor na návrh fideikomisáře přikázat dědici pozůstalost přijmout a ob-
ratem vydat, a potom všechny žaloby či žalobní nároky budou směřovat proti fideikomisářovi nebo mu budou svědčit tak, jak to odpovídá podle *SC Trebelliana*. V tomto případě dědic nepotřebuje stipulace, neboť je tímto postupem osvo-
bozen od odpovědnosti a případné dědické žaloby jiných osob se plně přenášejí proti fideikomisářovi.

Současně Justinian nařídil, že to, co platí pro dědice ustaveného pro celou pozůstalost, od kterého se vyžaduje vydání pozůstalosti celé nebo jedné její čás-
ti, se stejně tak použije pro případ, kdy se od některého z dědiců vyžaduje jeho část, a to buď celá, nebo jen část této části.

V praxi rovněž může nastat případ, že zůstavitel požádá dědice o vydání po-
zůstalosti fideikomisářovi, ale zároveň dědici ponechá jednu jedinou věc, na-
příklad pozemek. V takovém případě se situace posuzuje tak, že tato věc dědici zůstává bez jakékoliv souvislosti s pozůstalostí, jako kdyby ji dostal od zůstavi-
tele přímo odkazem. Tím pádem fideikomisář dostává jakoby celou pozůstalost a podle *SC Trebelliana* se případné žaloby na něj přenášejí v celku a nedělené. Tady se však ve srovnání s dřívější klasickou úpravou může fideikomisář dostat do obtížné situace, a to zejména tehdy, jestliže ta jednotlivá věc, kterou si dě-
dic ponechal, tvoří ve skutečnosti velkou část původní pozůstalosti. Vzhledem k tomu, že převzetím fideikomisu jsou na fideikomisáře přeneseny případné ža-
loby v celku a nedílně, musí uvážit, jestli mu přijetí fideikomisu obsahujícího jen menší část majetku přinese užitek nebo spíše ztrátu. Toto samozřejmě platí i tehdy, kdy je dědici ponecháno více konkrétních věcí, což mohlo dostat fidei-
komisáře do ještě složitější situace.

Další důležitou zásadou bylo to, že umírající, který předtím nezřídil žádný testament, může požádat osobu, o které ví, že jí případně jeho majetek podle civilního práva nebo z jiného důvodu, o vydání celé pozůstalosti, její části nebo nějaké konkrétní věci, a to i přesto, že odkazy byly i nadále účinné pouze na zá-
kladě řádného testamentu. Tímto způsobem bylo možno platně zřídít fideikomis i v takovém případě.

Sjednání pravidel pro odkaz a fideikomis, ke kterému došlo při zahrnutí institutu fideikomisu do civilního práva *Corpus Iuris Civilis*, však nebylo pro fideikomis zcela bez problému.

Porovnáme-li institut fideikomisu v klasickém období s jeho podobou po sjednání s legáty, nutně narazíme na to, že tím pro fideikomis začala být vyža-
dována podstatně přísnější pravidla. Toto brzy začalo ohrožovat samotnou další existenci fideikomisu. V klasické době nebyl totiž fideikomis svázán formálními pravidly, která platila pro testamenty, legáty a další součásti civilního práva, což

byla jeho velká výhoda. Sjednocením s legáty fideikomisu tuto výhodu ztratil. Jeho existenci nejvíce ohrožovala nově zavedená nutnost potvrzení jeho zřízení za přítomnosti pěti svědků.³⁴

Císař Justinián si však tento nevídaný důsledek velmi rychle uvědomil a ihned poté, co se vyskytl v praxi jeden problém s potřebou pěti svědků pro platné ustavení fideikomisu, udělal ve svých kodifikacích změnu, která opět umožnila snadnější zřízení platného fideikomisu. Císař i jeho tým právníků kladli podstatně větší důraz na institut fideikomisu než na legáty a snažili se v právním kodexu dosáhnout takové úpravy, která by jeho užití v praxi co nejvíce usnadňovala a poskytla fideikomisáři silnou právní ochranu i v případech, kdy dědic ustavení fideikomisu zpochybňoval nebo se snažil různým způsobem obejít vůli vyjádřenou zůstavitelem.

Kodex rovněž potvrdil možnost zanechat jednotlivou konkrétní věc v rámci fideikomisu, jako například pozemek, otroka, oděv, stříbro nebo peníze. Byla zde dále možnost požádat jak dědice, tak i příjemce odkazu o jejich vydání někomu jinému, což u legátů dříve možné nebylo.

Zůstavitel mohl do fideikomisu zanechat vlastní věci, věci dědice, odkazovníka, fideikomisáře nebo i věci někoho jiného. Přitom bylo možné požadovat od příjemce odkazu či od fideikomisáře, aby zanechané věci vydal dále někomu jinému, a dokonce se zde mohlo jednat o vydání jiných věcí, ať už byly jeho, nebo cizí. Cizí věc v rámci fideikomisu mohl obtížený získat např. koupí a potom ji předat jako plnění fideikomisáři nebo mu zaplatit jejich hodnotu.³⁵ Jenom se přitom muselo dávat pozor, aby nebylo žádáno, aby osoba vydala více, než původně od zůstavitele dostala.

Justinián rovněž potvrdil, že pro zřizování fideikomisu se mají používat zejména následující slova: *peto* (žádám), *rogo* (prosím, navrhuji), *volo* (přeji si, chci), *mando* (přikazuji ti) a *fidei tuae committo* (svěřuji tvé věrnosti, důvěřuji tvé svědomitosti). Tato slova jsou stejně účinná jak jednotlivě, tak i v různých spojeních. Porovnáním těchto doporučených výrazů s výrazy, které se používaly v klasickém období (viz kapitola 2., dle *Gaius: Instituce*, 2.249),³⁶ tak můžeme zjistit, že v úpravě císaře Justiniána je navíc doporučeno k používání i slovo *mando*, které se svým významem a charakterem od ostatních odlišuje.

Původní čtyři výrazy uváděné Gaiem vyjadřují pouze určitou prosbu zůstavitele či jeho žádost vůči dědici, což je zcela v souladu s původním postavením

³⁴ Nicholas, B. *An Introduction to Roman Law*. Oxford: Oxford University Press, 1962, s. 270.

³⁵ *Justiniánské inštitúcie*. Přeložil, úvod a poznámky napísal, registre a bibliografiu zostavil Peter Blaho. Trnava: Iura Edition, 2000, s. 121–122.

³⁶ Kincl, J. (ed.). *Gaius: Učebnice práva ve čtyřech knihách*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2007, s. 163.

fideikomisu v klasickém období jako instituce, která nebyla právně vymahatelná. Zařazení výrazu *mando*, tedy „přikazují“, do nové úpravy císaře Justiniána není jen prostým rozšířením slov vhodných pro ustavení fideikomisu, ale je důsledkem změny postavení institutu fideikomisu v jeho úpravě civilním právem. Nyní totiž mohl zůstavitel celkem oprávněně dědice o plnění fideikomisu na základě civilního práva nejen žádat či prosit, nýbrž mu jeho naplnění mohl přímo i přikazovat.

1.3 Fideikomisární substituce a rodinný fideikomis v justiniánské úpravě

Jak jsme již zmínili v první části této kapitoly, důvodem vzniku fideikomisu nebyla jenom možnost převést majetek na osoby vyloučené z dědictví v rámci *ius civile*, ale zejména také zájem o umožnění pružnějšího převodu *hereditas* (pozůstalosti) nebo její části. *Heres* (dědic) byl žádán o převod *hereditas* jiné osobě zvané *fideicommissarius* (fideikomisář) buď bezprostředně, nebo k nějakému pozdějšímu datu či s podmínkou, že nastane určitá budoucí událost.

Připomeňme, že zpočátku mohl být fideikomisem obtížen dědic i budoucí fideikomisář dokonce i ve prospěch osoby, která při zřízení fideikomisu nebyla dosud narozena, nebo obecně osoby neurčité (*personae incertae*). Tím mohli Římané prostřednictvím fideikomisu naplnit svůj zájem ovlivnit osud svého majetku i po smrti prvního či dalšího příjemce a pokud možno ustavit tak až perpetuitu. Zůstavitel mohl například předat svému synu prostřednictvím fideikomisu pozemek s tím, že po něm požaduje, aby tento pozemek zachoval a po své smrti ho opět převedl svému synovi, který po své smrti učiní totéž a tak dále.

Časté pokusy Římanů starší klasické doby vytvářet perpetuity rázně ukončil císař Hadrián, který zakázal vytvářet fideikomisy ve prospěch neurčitých osob a tímto jednoduchým způsobem tak omezil trvání fideikomisu prakticky na jednu až dvě generace. Od jeho doby se pak otázka řešení problematiky neurčité osoby stala klíčovou pro časové trvání konkrétně ustavených fideikomisů, a to až do naší moderní doby.

Pro upřesnění zde uvedeme, jak Gaius ve svých *Institucích* 2.238 definuje neurčitou osobu: „*Incerta autem videtur persona, quam per incertam opinionem animo suo testator subicit*“, ³⁷ což by se dalo přeložit jako: za neurčitou se však považuje osoba, o které má testátor jen nejistou představu ve své duši.

³⁷ Kincl, J. (ed.). Gaius: *Učebnice práva ve čtyřech knihách*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2007, s. 160.

Z praktického pohľadu fideikomisu se to zejména týkalo osob za života testátora ještě nenarozených. Takže pokud právo zakazovalo zřizování fideikomisu ve prospěch neurčitých osob, pak měl zůstavitel možnost zřídit ho pouze ve prospěch osob již narozených, tedy obvykle ve prospěch svého syna nebo nanejvýš vnuka.

Na rozdíl od rozhodnutí císaře Hadriána císař Justinián zpočátku umožnil, aby jak odkazy, tak i fideikomisy mohly být zřizovány i ve prospěch neurčitých osob.³⁸ Za neurčitou osobu už nebyl považován ani *postumus* neboli pohrobek. Toto ustanovení opět prakticky umožnilo zřizovat fideikomisy s časově neomezeným nástupnictvím, tedy tzv. perpetuity. Vedle toho tato poslední úprava, na rozdíl od předchozí klasické doby, rovněž umožnila zřizování fideikomisu ve prospěch žen, čímž v této oblasti překonala již zastaralý *Lex Voconia* z roku 169 př. n. l.

Podle Barryho Nicholase však nebylo cílem císaře Justiniána umožnit vytváření perpetuity pro rodinné fideikomisy, ale jeho zájmem bylo umožnit poskytování darů na charitativní účely různým právníckým osobám, které byly z hlediska dědického práva rovněž považovány za *personae incertae*.³⁹ Další vývoj tento názor v podstatě potvrdil.

Netrvalo totiž dlouho a i poměrně liberální císař Justinián zjistil, že zřizování fideikomisů s možností perpetuity, což byl jeden z důsledků jeho povolení neurčité osoby, není v zájmu fiskální politiky ani státu, neboť se jejich prostřednictvím velká část majetku dostává mimo dědictví a běžné tržní vztahy. V roce 555 n. l. vydaná Novela 159 toto pravidlo změnila a v kap. 2 zavádí omezení pro rodinný fideikomis na „*quattuor postea generationes*“, ⁴⁰ tedy čtyři po sobě jdoucí generace, a určuje, že v rukou čtvrtého držitele má fideikomis sám sebou pominout a stát se jeho svobodným vlastnictvím. I když jde o jasné časové omezení, které znemožňuje perpetuitu, možná doba trvání fideikomisu se tím ve srovnání s Hadriánovou úpravou přesto výrazně prodloužila.

Dále byla v *Corpus Iuris Civilis* zakotvena zásada, že i od toho, kdo fideikomis obdrží, je možno požadovat, aby celý tento majetek vydal další osobě, tato osoba opět další a tak dále, dokud fideikomis neskončil.⁴¹ Tato zásada upravovala nástupnictví ve fideikomisu neboli fideikomisární substituci jako integrální součást civilního práva.

³⁸ Nicholas, B. *An Introduction to Roman Law*. Oxford: Oxford University Press, 1962, s. 268–269.

³⁹ Tamtéž, s. 268–269.

⁴⁰ Nov. CLIX, De restitutione fideicommissi (et nomine familiae) usque ad quatum gradum locum habet, et quia familiae: nomine etiam nurus continetur, AD 555, based upon the Latin text of Schoell and Kroll's edition, Berlin, 1954.

⁴¹ *Justiniánské inštitúcie*. Přeložil, úvod a poznámky napísal, registre a bibliografiu zostavil Peter Blaho. Trnava: Iura Edition, 2000, s. 133.

Jelikož úprava nástupnictví a trvání fideikomisu císaře Justiniána přetrvávala od jeho doby i přes středověk a poté v některých právních systémech odvozených od římského práva až do moderní doby, řekneme si zde více o této záležitosti.

Klasické civilní právo pracovalo u dědictví a odkazů s pojmem obecná substituce, tedy náhradnictví, jímž se řešily případy, kdy se týž odkaz nebo dědictví uděluje jiné osobě, pokud by osoba v první řadě označená dědictví nebo odkazu nenabyla. V praktických případech bylo v odkazech či v dědictví jmenováno i více náhradníků, kteří by nastoupili na místo dědice nebo odkazovníka, pokud by žádná osoba označená před nimi dědictví nebo odkazu nenabyla.

Za situace, kdy Justiniánova úprava umožnila předávat fideikomis i neurčitým osobám a dovolila tak přenos fideikomisu nejdříve časově neomezený, i když později zkrácený na čtyři generace, vyvstala nutnost, aby při zřízení fideikomisu bylo zadáno pravidlo pro postupný převod fideikomisu z jednoho fideikomiséře na následujícího. Tato fideikomiséřská substituce čili nástupnictví musela určit, jak se má předmět fideikomisu předávat více osobám po sobě. Podle stanoveného nástupnictví pak dědic předává fideikomis prvnímu fideikomiséřovi a zároveň mu ukládá, aby ho v jisté době, například po své vlastní smrti, vydal zase jinému fideikomiséřovi a tak dále.

Fideikomiséřská substituce se stala součástí Justiniánova *Codexu* vedle substituce obecné a v dědických záležitostech a v praktických případech pak docházelo často k jejich kombinaci. Fideikomiséřská substituce zakládala institut zvaný fideikomis univerzální a v případě, že zůstavitel ukládá fideikomiséřovi ze své rodiny, aby fideikomis zůstavil potomkům nebo příbuzným této rodiny, jedná se o fideikomis rodinný (*fideicommissum familiae relictum*).⁴²

Pojem rodina zde není přesně upraven, ale ve většině případů rodinný fideikomis přecházel od zůstavitele na jeho syna a dále pak na jeho syna a tak dál z generace na generaci, přičemž z účasti na fideikomisu nebyly vyloučeny ani ženy. Neustanovil-li zůstavitel jinak, mohl nejbližší fideikomiséř předat po své smrti fideikomis jednomu ze svých potomků nebo příbuzných podle svého výběru a rozhodnutí. Pokud však tak neučinil anebo přepustil fideikomis či jeho část cizí osobě, měli jeho potomci a příbuzní právo požadovat majetek od toho, kdo je právě držitelem fideikomisu, a to plnou vahou civilního práva. Avšak ta osoba, která svolila ke zcizení fideikomisu, tím již pozbyla svého nároku. Zcizení fideikomisu nebo jeho části cizí osobě je dále platné pouze v případě, pokud s ním budou souhlasit všichni žijící potomci a příbuzní a fideikomis se tím úplně zruší.⁴³ Tato zásada je dodnes uplatňována například u britského trustu. V rukou držitele

⁴² Arndtse, L. rytíř z Arnesbergu. *Učební kniha Pandekt*. Praha: Právnická jednota, 1886, s. 240.

⁴³ Tamtéž.

ze čtvrté generace od zůstavitele fideikomisu ze zákona sám od sebe skončí a jeho obsah se stane svobodným vlastnictvím posledního fideikomiséře.

Co se týče zřízení univerzálního fideikomisu s nástupnictvím, tedy s fideikomisárním nástupnictvím, pak platí obecná ustanovení pro zřízení fideikomisu a dále je dědici a každému dalšímu nastupujícímu fideikomiséřovi zejména uloženo, aby určitou osobu ustanovil za svého dědice (fideikomiséře), aby své jmění v předmětu fideikomisu této osobě předal a aby neučinil žádného testamentu ve prospěch svých zákonných dědiců. Po uplynutí čtyř generací pak *dies fideicommissi cedit* neboli dny fideikomisu uplynou a právo k obsahu fideikomisu přechází na dědice posledního fideikomiséře.⁴⁴

U institutu odkazu byl dědic, který měl odkaz vydat další osobě, nazýván *fiduciarius heres* čili fiduciář.⁴⁵ Z tohoto bylo analogicky pro fideikomis převzato, že fideikomiséř, který sám převzal fideikomis s povinností v souladu s nástupnictvím předat ho jinému, je v tomto ohledu rovněž fiduciářem vůči osobě, která má nastoupit na místo fideikomiséře po něm. Přitom se na něj vztahují všechny povinnosti a práva osoby v pozici fiduciáře u univerzálního fideikomisu.

A dále je-li zůstavitelem uloženo fideikomiséřovi, aby předmět fideikomisu přepustil zcela nebo zčásti opět jinému, v rámci fideikomisární substituce, pak jakmile *dies fideicommissi cedit*, tak ten, který měl fideikomis poslední v držení, má povinnost vydat předměty fideikomisu podle tradiční dědické posloupnosti, avšak již nemá právo srazit si jednu kvartu z majetku.

Po vydání *Corpus Iuris Civilis* zůstavitel mohl zřízení rodinného fideikomisu s nástupnictvím a jeho udržování dědici a jeho nástupcům nařídít a toto dodržování vůle zůstavitele bylo vynutitelné civilním právem. Toto je základní a největší rozdíl oproti klasické době, kdy vše záviselo na důvěře a opravné prostředky byly jen omezené.

Zcela zásadní změnou oproti celému klasickému římskému období bylo, že se institut fideikomisu zahrnutím jeho úpravy do *Corpus Iuris Civilis* stal plnohodnotnou součástí civilního práva. Praktická možnost jeho vymahatelnosti a celková právní síla se tím podstatně zvětšila.

Sjednocení pravidel s institutem legátu se na jedné straně odrazilo na formálních požadavcích nově kladených na institut fideikomisu, avšak císař svými rozhodnutími umožnil ve většině důležitých otázek přetrvání jeho dřívější volnosti, a to včetně jednoduchosti jeho ustavení s hlavním cílem umožnit prosazení vůle zůstavitele v co nejvěrnější podobě.

⁴⁴ Tamtéž, s. 285.

⁴⁵ Tamtéž, s. 287.

Novou úpravou došlo ke zjednodušení a vyjasnění dříve platných rozdílných úprav, takže se tím výrazně zvýšila srozumitelnost tohoto institutu pro uživatele i samotné právníky.

Principiální změnou oproti klasickému období bylo připuštění *personae incertae* jako dědice či odkazovníka a tím i fideikomiséře. Toto ve svém důsledku umožnilo zavedení nástupnictví ve fideikomisu prostřednictvím fideikomiséřní substituce.

Přestože zpočátku dovolená perpetuita ve fideikomisu byla vzápětí v novelizované úpravě znemožněna, bylo zakotveno možné trvání fideikomisu po čtyři po sobě jdoucí generace a fideikomiséřní substituce jako forma nástupnictví ve fideikomisu tak zůstala zachována a její použití bylo přesně upraveno.

Justiniánova úprava fideikomiséřní substituce zakotvená v jeho kodexu přetrvala v téměř nepozměněné podobě až do pozdního středověku a stala se základem pro úpravu majetkových poměrů zejména šlechtických, ale i měšťanských rodin ve většině evropských zemí a umožňovala jim udržení jejich rodového majetku v celistvosti při předávání následujícím generacím.

Je všeobecně známo, že celý systém římského práva je jedním z nejvýznamnějších odkazů římské říše a její jedinečné kultury a vzdělanosti, který ovlivnil celý další vývoj západní civilizace a přetrvává až do současnosti.

K římskému fideikomisu se budeme vracet v následujících kapitolách v souvislosti s úpravou fideikomisu v kontinentální Evropě včetně českých zemí i s popisem vzniku a vývoje trustu v anglosaském právu.

Vývoj svěřenství v českých zemích do roku 1918

2.1 Rodový majetek a svěřenství ve starém českém právu

V průběhu 6. století, kdy římské právo a právní kultura dosahovaly svého vrcholu za císaře Justiniána, na naše území přicházejí první slovanské kmeny, které se později v 9. a 10. století staly základem českého státu.

Otázky majetku, vlastnictví, dědictví a mezigeneračních přenosů byly zpočátku řešeny na základě kmenových tradic, podobně jako v dalších zemích tehdejší „barbarské části Evropy“, a to způsobem prakticky nezávislým na geograficky nepřilíživě vzdáleném římském světě.

Za starých časů byla půda nejen bez vlastníka, ale také bez ceny. Postupně vlivem hustšího osídlení význam půdy stoupal a nastával jistý hlad po půdě, a to zejména ze strany církve a vznikající šlechty. Toto bezprostředně souviselo s vytvořením pevnějších právních poměrů k půdě v novém státě, i když zde ještě nelze v úplnosti použít významu slova „vlastnictví“ z římské právní tradice.⁴⁶

Návazně pak v 11. a 12. století mohl nadále pozemkový majetek v rukou šlechtického rodu poměrně snadno vzniknout, nebylo však snadné ho ve vlastnictví rodu udržet po delší dobu. V českých zemích, na rozdíl od jiných zemí, v té době neplatilo, že všechna půda (a to i šlechtická) byla ve vlastnictví knížete či krále, který s ní mohl volně disponovat a pouze do odvolání ji určitému šlechtickému rodu nebo konkrétnímu šlechtici ponechával v dočasném držení.

V našich zemích se šlechtickým rodům všeobecně přiznávalo trvalé právo k půdě a základem právních poměrů v právu „vlastnickém“, dědickém a rodinném byl institut zvaný „rodinný nedíl“.⁴⁷ Tehdejší zemanské a šlechtické rodiny zahrnovaly ponejvíce otce s dětmi, bratry a strýce, s tím, že rodinný statek byl jejich společným a nedílným vlastnictvím. Přejít z vlastnictví takového statku v nedíl byl pak omezen jen na tyto příbuzné v nedílu. Stručně se dá říci, že

⁴⁶ Kapras, J. Velkostatky a fideikomisy v českém státě. *Právníké rozhledy*. 1918, č. 19, s. 33–32.

⁴⁷ Tamtéž, s. 34.

pravidelně po otci vedení statku přebíral nejstarší z neoddělených synů, nebylo-li synů, pak nastupovaly neprovdané dcery, které nebyly dosud oddělené, a někdy také další příbuzní. Majitel statku v nedělu mohl za svého života statkem volně disponovat, nemohl však o něm pořídit žádný testament. V případě, že nezbyl nikdo z příbuzných v neděle, nastala odúmrt', tedy propadnutí statku knížeti, případně králi, což se v těch dobách nezhledka stávalo.

Rodinný neděl by podle svého názvu mohl svádět k představám, že udržoval statek při generačních převodech nerozdělený. Tak tomu však úplně nebylo, jelikož současně s tím bylo dědické právo synů a dcer upraveno tak, že v první řadě všichni synové (v druhé řadě pak všechny dcery) byli oprávněni se z nedělu oddělit a přitom měli nárok na část statku.⁴⁸ Takže v praktickém životě byla možnost oddělit se z nedělu značnou komplikací pro hladký mezigenerační přenos velkých statků a pozemkových celků, neboť často byla příčinou jejich drobení.

V té době bylo jen málo šlechtických rodů, které dokázaly udržet jednotu v rámci nedělu a vytvářet a udržovat majetek vcelku a nezmenšený i po několika generacích. Výsledkem toho bylo, že koncem 12. století udržovala rozsáhlé a trvalé majetky pouze církve a její kláštery, kdežto šlechtické velkostatky podléhaly trvalým změnám a jejich rozsah se v průběhu několika generací výrazně měnil a i po případném vzestupu jejich rozsahu opět ve své většině podléhaly drobení.⁴⁹

Rozsáhlá vnitřní kolonizace v českých zemích v průběhu 13. století vedla k zakládání četných nových statků, vesnic i měst, a tak začátkem 14. století byla v českých zemích prakticky všechna půda vhodná k obdělávání a hospodářskému využití obsazena. Když už nebylo co obsazovat, snaha většiny majitelů statků a velkostatků směřovala k jejich zaokrouhlování a scelování připojováním těch sousedů, kteří jejich celky doposud narušovali, což vedlo k trvalému mizení menších, zvláště zemanských a rytířských statků. Následkem toho se vytvářely vedle trvalých velkostatků církevních i rozsáhlé velkostatky šlechtické, a to v rukou poměrně malého počtu panských rodin.

Podle Václava Vaněčka a jeho díla *Počátky práva a státu v Československu*,⁵⁰ individuální vlastnictví usedlosti, hospodářství, hradu či jiných nemovitostí bylo v této době něčím zcela výjimečným a víceméně prozatímním. Následkem toho i běžné právo dědické, které souvisí právě s přechodem majetku v individuálním vlastnictví na jiné subjekty po smrti původního majitele, hrálo v této době u nás úlohu spíše okrajovou.

Dále Vaněček uvádí, že u statků movitých nebo nemovitých, které byly součástí nedělu a byly vlastněny celými rodinami, nebylo smrtí jednotlivce na

⁴⁸ Kapras, J. Velkostatky a fi deikomisý v českém státě. *Právnícké rozhledy*. 1918, č. 19, s. 34.

⁴⁹ Tamtéž, s. 48.

⁵⁰ Vaněček, V. *Počátky práva a státu v Československu*. Praha: Karlova Univerzita, 1946.

právním stavu jejich vlastnictví nic změněno, neboť žádné konkrétní podíly se následkem úmrtí nepřeváděly ani dětem, ani ostatním zbývajícím účastníkům. Vlastnictví přináleželo dále této rodině, jen počet jejich účastníků se měnil a zároveň docházelo ke změně hlavy rodiny, která vlastnictvím fakticky disponovala. Dědické právo v této situaci se prakticky nepoužívalo, neboť nedíl se takto snadno přesouval z generace na generaci. Toto samozřejmě platilo jen potud, pokud rodina držela natolik pohromadě, že se žádný člen z nedílu neodděloval.

Rodinný nedíl byl významnou částí práva zemského a byl institucionálním základem vlastnického práva i práva dědického. Hlava nedílu na jedné straně vystupuje v roli správce svěřeného majetku, ale může o něm rozhodovat absolutně a nemusí s ním vždy nakládat ve prospěch ostatních členů nedílu. Nedíl celkově velmi připomíná anglický *entail*, u kterého však byla silnější ochrana nezczitelnosti vloženého majetku a který vykazoval výraznější podobnost s institutem fideikomisu, jak vysvětlíme později.

Principy nedílu vykazují jisté prvky svěřenství a mohou připomínat účel institutu fideikomisu, ale jejich podstata je rozdílná, jakož i jejich efekty. Nedílnost podle českého zemského práva spíše usilovala o udržení nedílnosti ve smyslu nedělitelnosti rodinného společenství, což samo o sobě ukazuje na prastarý původ této instituce.

Lze tedy souhlasit s tím, jak se k této záležitosti vyjádřil Valentin Urfus ve své práci *Rodinný fideikomis v Čechách: „Rodinná nedílnost a její principy nejenže nebránily rozpadu velkých šlechtických majetků, nýbrž poměrně velmi široce uznávaným právem členů rodinného nedílu na oddělení přímo ji i předpokládaly.“*⁵¹

Husitské bouře v 15. století měly za následek zásadní změnu vlastnických poměrů k nemovitostem v českých zemích, přičemž královské statky byly v podstatě úplně rozchváceny a církev rovněž ztratila významné části svého pozemkového vlastnictví a tento rozsáhlý majetek přešel do vlastnictví staré i nově vytvořené šlechty. V průběhu 15. století pak postupně dochází k rychlé koncentraci a k růstu majetku v rukou nejvýznamnějších šlechtických rodů a otázka udržení majetku se pro ně stává stále důležitější.

Základem pro určení majetkových práv a vztahů k nemovitému majetku šlechtických rodin byly, podle českého i moravského zemského práva, zápisy vkladů majetku a souvisejících transakcí do státěm vedených „zemských desk“. Zemské právo rovněž velmi přesně, podrobně a přísně regulovalo vedení zemských desk a právní náležitosti potřebné k zápisům do nich. Na zápisy svého majetku do zemských desk měli nárok pouze příslušníci české a moravské zemské šlechty.

⁵¹ Urfus, V. Rodinný fideikomis v Čechách. In *Sborník historický*. 1962, č. 9, s. 203.

Šlechta v českých zemích v té době nadále zůstávala rozdělena na pány a na vladyky, přičemž cizí tituly jako kníže či hrabě dosud u nás nebyly uznávány, ale jejich držitelé byli pokládáni za rovné českým pánům. Přitom pro ilustraci šlechta v Čechách a na Moravě sestávala pouze z několika desítek rodů panských a kolem dvou tisíc rodů vladyckých. Král uděloval erb jako podklad pro šlechtictví, ale vladykou nebo pánem se podle zemského práva stával obdarovaný až tehdy, když ho vladycký nebo panský stav mezi sebe přijal. Teprve tímto přijetím dostával také právo nabývat svobodné statky a vkládat je do zemských desk.⁵²

V pohusitské době se šlechta vehementně domáhala zaručení trvalosti vlastnictví nabytého majetku a zrušení odúmrtního práva, což se jí za krále Vladislava II. Jagellonského koncem 15. století do jisté míry podařilo. Ke zrušení odúmrtní došlo v roce 1497 a příslušným rozhodnutím, které bylo zahrnuto i do nadcházejících úprav zřízení zemského, zůstala zachována přednost nedílných příbuzných při převodech nedílu, ale zřizování testamentu, které by umožnilo převody uceleného majetku na jednoho hlavního dědice, nebylo stále dovoleno bez výslovného svolení krále. Namísto odúmrtní mohli dědictví převzít dříve oddělení příbuzní, a to nejprve po meči a potom po přeslici v obou třídách s předností mužů před ženami.⁵³ Zároveň byla znovu potvrzena možnost se oddělit z nedílu a dědické právo takto oddělených příbuzných nadále umožňovalo, a svým způsobem přímo podporovalo, drobení šlechtických majetků. Tento stav totiž v tehdejší stavovském státě vyhovoval králi v jeho zájmu dělením oslabovat hospodářskou a tím i politickou moc šlechty, která byla jeho hlavním politickým protivníkem.

Pro ilustraci toho, že tehdejší zemské právo při právní úpravě nedílu počítalo s častým oddělováním jeho účastníků, si uveďme znění článku 57. Vladislavského zřízení zemského, vydaného v roce 1500. Tento článek řeší odpovědnost za případné závazky původního nedílu po jeho rozdělení, jakož i rozdělení případných pohledávek původního nedílu mezi oddělené. Je pro nás zajímavý i jistou podobností s úpravou analogické situace u římského fideikomisu podle *SC Trebelliana* a *SC Pegasiana*, což můžeme posoudit z následující citace:

„57. Nalezli vuobec za právo: Bratřie, kteříž by byli sebe nedielni, po otci by zuostali a potom že by se rozdělili, tehdy z těch závad, kteréž by závady v svém nedielu zavadili, a potom jsúce dielni, proto z té závady před dielem mají všickni poháněni býti. A též jestliže by jim kto co v nedielu povinen byl, by se pak rozdělili, mají z toho všickni poháněti. Též dcery jestliže by po otci bez zřiezenie otcova zuostaly a bratří by nebylo, tehdy při

⁵² Kapras, J. Velkostatky a fideikomisy v českém státě. *Právníké rozhledy*. 1918, č. 19, s. 66.

⁵³ Tamtéž, s. 67.

závadách statku otce svého i při závadách svých, kteréž by v nedielu učinily, mají se tak zachovati, jako se při nahoře psaných bratří(ch) píše.“⁵⁴

Takže ani výše zmíněné rozhodnutí z roku 1497, které ještě spíše posílilo dědické právo dílných příbuzných, nijak nebránilo pokračujícímu trendu oddělování se z nedílu, a tím drobení šlechtického majetku. Nejvýznamnější šlechtické rody tak dál hledaly cestu, jak v rámci českého zemského práva drobení co nejvíce omezit a zaručit nedělitelnost svých majetků.

Prvním významným pokusem o dlouhodobé řešení nedělitelnosti rodového majetku bylo sjednání rodového statutu Rožmberků, ve kterém se snažili napodobit rodová zřízení některých panovnických rodů. Dle jejich rodinného statutu potvrzeného králem Vladislavem II., který byl vložen do zemských desk už 28. 2. 1493, se majetek rodu Rožmberků nedělil a v jeho čele stál vždy jediný „vladař“ (hlava rodu), jehož osoba byla určována podle zásady primogenitury.⁵⁵ Všichni ostatní členové rodu měli pouze nárok na požitky, vyměřené jim podle vůle hlavy rodu, která rovněž určovala věna dcer tak, aby tím pověst ani jmění rodu netrpělo.⁵⁶

Z právního hlediska se jednalo o svěřenství, které ale nenavazovalo na české právo rodinného nedílu a vyloučením obecného dědického práva pro členy rodiny k tehdy platnému českému právu ani nepřihlíželo. Přirozenou slabinou této smluvní konstrukce Rožmberků tak bylo, že byla postavena pouze na důvěře a nebyla vynutitelná podle platného práva a navíc budoucí členové dalších generací rodu nebyli přímými účastníky takové smlouvy. Existovala přirozená hrozba, že se v budoucnu mohou někteří z nich proti takové smlouvě, která prakticky znamenala jejich vydědění, vzepřít.

Jelikož si šlechta byla vědoma tohoto velkého nedostatku, v roce 1498 prosadila následující stavovské usnesení, které bylo v létě téhož roku jako zákon zapsáno do zemských desk: „*Když který rod učiní jaké zřízení mezi sebou a král to stvrdí, že jich dědicové to jsou povinni držeti a nemohou se žádným zcizením proti tomu brániti.*“⁵⁷

Toto usnesení právně vycházelo ze smluvní volnosti šlechty jako svobodných vlastníků uzavírat mezi členy své rodiny smlouvy a dohodnout se na předání majetku vždy pouze jednomu z dědiců, který by ho dále podle pravidel nástupnictví, stanovených takovou rodinnou smlouvou či statutem, předával dalším nástupcům s cílem udržení jeho celistvosti a nezcizitelnosti v držení dané rodiny a rodu. Souhlas krále byl k platnosti takového rodinného statutu vyžadován

⁵⁴ *Vladislavské zřízení zemské a navazující prameny.* K vydání připravili Petr Kreuz a Ivan Martinovský. Hradec Králové: Skriptorium, Univerzita Hradec Králové, 2007, s. 123.

⁵⁵ Urfus, V. Rodinný fideikomis v Čechách. In *Sborník historický.* 1962, č. 9, s. 204.

⁵⁶ Kapras, J. Velkostatky a fideikomisy v českém státě. *Právníké rozhledy.* 1918, č. 19, s. 67.

⁵⁷ Tamtéž, s. 67.

zejména proto, že takto založené svěřenství vznikalo zápisem do zemských desk po smrti zřizovatele a mělo testamentární charakter. Pořízení testamentu bylo podle českého i moravského zemského práva stále ještě možné pouze se souhlasem krále.

Výše zmíněné usnesení stavů z roku 1498 bylo rovněž přijato králem a začleněno do Vladislavského zemského zřízení, a to včetně procesní stránky věci, kde bylo zakotveno i zastupování rodového majetku tím členem rodu, který byl jeho správcem podle přijatého zřízení rodu. Avšak toto zemské zřízení nepřevzalo tu část stavovského zákona, podle které se dědicové v budoucnu nemohli proti rodinnému zřízení ustavenému podle tohoto zákona bránit. Tím nebyl zákon z roku 1498 zrušen, ale určitá nejistota v této otázce nebyla do budoucna vyloučena.

Rodové zřízení Rožmberků, které bylo zřízeno ještě před platností zákona z roku 1498, dlouhou dobu nevydrželo, protože ani tento mocný a velký rod nebyl schopen platnost svého rodového statutu udržet proti vůli svých dědiců, a to již v následující generaci. Už v roce 1519 se pět rozhodujících členů tohoto rodu rozhádalo natolik, že jim nezbylo než rozdělit původní ucelené a rozsáhlé rodové državy. V následujících letech 16. století pak tento krok vedl téměř k úplnému rozpadu tohoto původně největšího šlechtického majetku v Čechách.

Následně v Právech a zřízení Markrabství moravského z roku 1545 byly záležitosti udržení majetku rodu zmíněny zcela explicitně. Článek číslo 192 umožňuje v určité situaci na základě královského zmocnění („mocného listu“) a zápisem do desk zřídit dokonce nad takovým majetkem svěřenství podobné římskému fideikomisu. Název „svěřenství“ ani fideikomis sice není v článku přímo použit, ale jak můžeme posoudit z jeho následujícího doslovného znění, uvedené řešení svým charakterem fideikomisem v podstatě je:

„(192) Aby statek od rodu neodšel

Také toto zřízeno a ustanoveno j(es)t, že otec neb děd, ač by nechtěl, aby statek jeho odšel od jeho rodu v jiný rod, může dckami neb na mocný list královský od dcery neb od dcer statek svůj na všem neb na dile dáti a poručiti přátelom svým přirozeným po otci neb po mateři, pokudž mu se zdá, však opatře dceru neb dcery slušně věnem podlé statku toho a tak postaviti: „Ač by Pán Bůh smrt na pacholíky dopustil, nežli by létom přišli, tehdy aby z statku mého po dcerách mých toliko dáno bylo a ostatek aby spadlo na tohoto přítele neb přátely“. Než pacholíkové přijdouc k léto(m), mohou to změnit a při dědictvím svém zůstatí a o tom řídití podlé svobod země moravské.“⁵⁸

⁵⁸ *Práva a zřízení Markrabství moravského z roku 1545.* K vydání připravil Dalibor Janiš. Brno: Matice Moravská, 2007, s. 193.